השפעת ההגדה של פסח על הפרזיולוגיה של העברית המודרנית

N

הלשון העברית המשמשת לשון של דיבור ושל כתיבה בעשרות השנים האחרונות בארץ ישראל סמוך להקמת המדינה ובמדינת ישראל לאחר הקמתה, היא היא הנחשבת ללשון העברית המודרנית. על המיוחד בלשון זו כבר נכתב הרבה הן בתיאור דקדוקה הן בדיון בתופעות שבמילונה, אבל דומה שעד היום לא הושם לב במידה מספקת למערכת הביטויים שבה, לאותם ביטויים שמתכוונים אליהם בשם הכולל "פרזיולוגיה". אולם גם הלשון העברית הזאת משתנית שינויים מהירים מאוד, ומשום כך יש צורך בצמצום היקף נוסף, כשאנו עומדים לתאר תופעות שבמילון ובסגנון שבה. נעמוד אפוא כאן על חלקה של ההגדה של פסח בעיצוב הפרזיולוגיה של העברית המודרנית, המשמשת בדיבור ובכתיבה בשנת תשכ"ה (1965)

בביטויים שיידונו כאן אנו כוללים את כל היחידות הסמנטיות המורכבות, כלומר את היחידות המילוניות שהן בעלות ממד גדול יותר מן המילה (כוונתנו למילה הגרפית). אם נבחן את היחידות האלה מנקודת ראות סגנונית־ספרותית, נראה בהן יחידות פרזיולוגיות. זיהוין של יחידות אלו ייעשה בשתי דרכים: בבדיקת משמעותן (באיזה מובן הן משמשות בלשון, לאלו מילים הן נרדפות)³ ובבדיקת הידוק רכיביהן זה לזה (עד כמה יש לראות בסדרת מילים מסוימת צירוף כבול), כלומר בדרכים המכוונות לראייתן כיחידה סמנטית וכיחידה פרזיולוגית (סגנונית־ספרותית). המיון הפנימי של יחידות אלו ייעשה על פי בחנים פורמליים תפקודיים: (א) מילים (פעלים)

- * מתוך דוכן ח (תשכייו), עמי 23–45.
- 1. עיין בלנק (1964), עמי 132–152, ובייחוד שם בביבליוגרפיה.
- 2. תורת הייביטוייי בעברית עדיין לא זכתה לתיאור מלא. [בירורים בנושא זה ודיונים .2 במבחר ביטויים מלשון ימי הביניים בעברית של ימינו ראה קדרי (תשייל).]
- משמעות = ערך פונקציונלי, כיסוד המתאס בין המסמן (signifiant) ובין המסומן
   ובין המסומן (signifié); ועיין במאמרי "שדות סמאנטיים בלשון המגילות הגנוזות", לשוננו כט (תשכ"ה), עמי 226–237.

בעלות הצרכה; (ב) צירופי מילים המתחלקים לפי תפקודם: פועליים. סובסטנטיביים, אדייקטיביים, אדוורביאליים; (ג) משפטים.

הכול יודעים שהעברית המודרנית מושפעת במישרין או בעקיפין ממקורות ספרותיים שונים שהייתה להם חשיבות (דתית, חברתית, עיונית), ובחלקם יש להם חשיבות גם היום בחיי המשתמשים בלשון העברית. יש מקום אפוא לבדיקת המקורות הספרותיים לעצמם מבחינת השפעתם על העברית המודרנית. אחד המקורות האלה שהמגע בינו ובין חלק ניכר של החברה הדוברת עברית היום עדיין מגע חי ובלתי אמצעי הוא, הרי הוא ההגדה של פסח, כפי שנפוצה ברבים בנוסח הרווח בדפוס, 1 ומקור זה ישמש נושא לעיוננו כאן.

המתודה לגילוי השפעה ממקור ספרותי מסוים תחיה בפעולות האלה: רישום הביטויים מן המקור הספרותי שהם בשימוש חי בעברית המודרנית. לדעת הבודק (זה השלב הסובייקטיבי שבבדיקה); בדיקת המילונים של העברית המודרנית (מאיר מדן, אברהם אבן־שושן, יעקב כנעני),5 אם הם רושמים את הביטויים המוצעים בערכיהם; משאל בקרב קבוצות של דוברי עברית, שעברית היא לשון אמם, על מידת השימוש בביטויים האלה בלשון הנשאלים (האם אין הם מכירים את הביטויים כלל; האם מכירים אותם, אבל אין הם משתמשים בהם; האם הם גם משתמשים בהם. בדיבור בלבד. בכתיבה בלבד או בדיבור ובכתיבה כאחד). ולבסוף יתבקשו גם דוגמות לשימוש בביטויים, עד כמה שאפשר לפי רמות הסגנון של שימושם (הן לא יובאו כאן מאחר שלרוב מצויות דוגמות כאלה במילון של אבן־שושן).

את הביטויים מלשון ההגדה שחדרו לעברית של ימינו יש לחלק לשתי קבוצות גדולות: לביטויים שלא היו עשויים לעבור אל הלשוו החיה ממקור ספרותי אחר במישריו, ולביטויים שאפשרות מעבר אחרת הייתה פתוחה לפניהם. נדון כאן תחילה בקבוצה הראשונה, ולאחר מכן נרשום את הביטויים מהקבוצה השנייה. מאחר שאפשר להחשיב את הביטויים מהקבוצה הראשונה בלבד כביטויים מההגדה, הדיון מבחינות שונות ייוחד להם בעיקר.

ראה סדר הגדה של פסח, מוגה ומבואר על ידי דניאל גולדשמידט, ירושלים-תל־אביב תשייח.

מדן (תשכייא); אי אבן־שושן, מילון חדש, ירושלים תשכייא; יי כנעני, אוצר הלשון .5 העברית, אותיות א-כ, תל־אביב תשכייב ואילך.

ב. רשימת הביטויים

אלו הם הביטויים החיים בעברית של ימינו שמקורם בהגדה של פסח:

(א) מילים (פעלים) בעלות הצרכה

- 1. עמד על פלוני יהתקיף את פלוניי, יקם נגדוי. בהגדה: יישלא אחד בלבד עמד עלינו לכלותנו אלא שבכל דור ודור עומדים עלינו לכלותנויי (והיא שעמדה). ידועה משמעות זו של הפועל עמד כשהוא מצריך את מילת היחס על מהמדרש (כגון במדבר רבה יח: ייכל מי שעומד על אהרן לא על הקבייה הוא עומדיי), אולם נראה שעלינו לראות את מקור הצירוף המודרני בהגדה הידועה לכול, ולא במדרשים שאינם ידועים באותה מידה.
- להשתקע ב־ ילהתיישב ישיבת קבעי. בהגדה: "ויגר שם, מלמד שלא ירד יעקב אבינו להשתקע במצרים אלא לגור שם" (צא ולמד). גם אם מצוי הפועל (אמנם בלא ההצרכה) במדרש לקח טוב במשמעות זו ("שלא ירד יעקב להשתקע אלא לגור"), שוב עלינו להעדיף את ההגדה כמקור השימוש המודרני בפועל.
- 3. לא הספיק ל + מקור נטוי ילא היה די זמן בידו ל + מקור נטויי. בהגדה: "לא הספיק בצקם של אבותינו להחמיץ עד שנגלה עליהם מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא" (רבן גמליאל). הצירוף מופיע בכמה מקומות בספרות חז"ל (כגון תענית כא ע"א: "לא הספקתי לפרוק מן החמור עד שיצתה נשמתו"), אבל שום מקור ספרותי כזה אינו יכול להיחשב עממי יותר וידוע יותר מההגדה של פסח.
- 4. כורך ביחד ימצרף (דברים שונים) זה לזהי; יעושה (פעולות שונות) ביחדי. בהגדה: ייהיה כורך פסח מצה ומרור ואוכל ביחדיי (זכר למקדש כהלל). אפשר למצוא את מקור הביטוי שבהגדה בספרות התלמודית (פסחים קטו עייא; ירושלמי חלה א, א [נז עייב]), אבל מסתבר שלא ממנה עבר הביטוי אל לשון ימינו אלא מההגדה דווקא.

(ב) צירופי מילים

צירופים פועליים

- 5. סיפק צרכי פלוני ידאג לפרנסתו, לקיומו של פלוניי. בהגדה: "אילו... ולא סיפק צרכנו במדבר..." (כמה מעלות טובות).
- המשמעות (הרשומה בין מירכאות פשוטות) היא בלשון ימינו. השינויים שחלו לפעמים במשמעות הביטוי יידונו להלן.

צירופים סובסטנטיביים

- 6. ביעור חמץ יחיסול הרעי; יחיסול המיותר׳. בהגדה מובא לפני הסדר בנוסח הברכה שלפני בדיקת חמץ: "...אשר קדשנו במצותיו וצונו על בעור חמץ". המקור הוא בפסחים ז ע"ב ("והלכתא על בעור חמץ [שיש לברך לפניו]").
- 7. כל דְכפִין יכל המעוניין, מי שרוצהי. בהגדה: "כל דכפין ייתי ויכל" (הא לחמא). אין הביטוי ידוע ממקורות תלמודיים, וכבר העיד על כך רי שמעון ב"ר צמח (רשב"ץ, במאה הט"יו): "וזאת הפסקה [הכוונה ל"הא לחמא"] לא נזכרה בשום מקום מדברי רז"ל לא בתלמוד ולא במדרש". צורת הביטוי בעברית של היום היא "כל דכפין" (כאילו הייתה היא צורת בינוני פעיל) ולא "כל דכַפֶּין" (באינוני פעל) כקריאת אחרים.
- שאר ירקות יכל השאר (דברים; אנשים)י. בהגדה הצירוף מנוגד למרור:
   יישבכל הלילות אנו אוכליו שאר ירקות, הלילה הזה מרורי (מה נשתנה).
- 9. שאינו יודע לשאול יגולםי, ימפגרי. בהגדה: ייכנגד ארבעה בנים דברה תורה: אחד חכם, ואחד רשע, ואחד תם, ואחד שאינו יודע לשאוליי (כנגד ארבעה בנים); ייושאינו יודע לשאול את פתח לויי (שם). להגדה הגיע הצירוף ממקורות תלמודיים או מדרשיים, כגון מירושלמי פסחים י, ד; לז עייד (ייבן שאינו יודע לשאול את פתח לו תחילהיי) או ממכילתא דרי ישמעאל בוא, פרשה יח (ייושאינו יודע לשאול את פתח לויי), ואילו אל העברית המודרנית הוא בא מההגדה ולא ממקורות אלו במישרין.
- 10. מעלות טובות ימידות טובותי; ייתרונות גדוליםי. בהגדה: ייכמה מעלות טובות למקום עלינויי (כמה מעלות). אין מקור תלמודי או מדרשי לצירוף, גם אם רכיבי הצירוף ידועים הן מן המקרא הן מן התלמוד (השווה ייכתור האדם המעלהיי (דברי הימים אי יז, יז; יזו מעלה יתרה יש בין...י, קידושין ע עייב, ועוד).
  11. עבדות... חירות ישעבוד... עצמאותי. בהגדה: ייהוציאנו מעבדות
- לחירות" (לפיכך). המקור במשנה פסחים י, ה.

  12. בחור כהלכה יבחור מצוין"; יבחור יפה", "חתיך". בהגדה: "אדיר במלוכה, בחור כהלכה" (כי לו נאה). לא נמצא את מקור הצירוף הזה שבפזמון במקורות תנאיים; אפשר למצוא את איברי הצירוף כל אחד לעצמו (בייחוד בחור נדרש בפסיקתא דרב כהנא [בחודש השלישי, כד] ובויקרא רבה [יט, ג]

על הקבייה), אבל לא את צירופם יחד.

13. חד גדיא – יבית סוהרי, ימעגל קסמים, אבסורדי. בהגדה: ייחד גדיא דזבין אבא בתרי זוזי חד גדיא חד גדיאיי (חד גדיא). אין מקור קדום לשיר זה, כנראה הוא חובר במאה הטייו או אחרי כן בדוגמת שירים גרמניים. ^{7} לעברית של ימינו בא אפוא הביטוי מההגדה.

צירופים אדייקטיביים

14. כפול ומכופל – ימרובה מאודי. בהגדה: ייטובה כפולה ומכופלת למקום עלינויי (על אחת כמה וכמה). ידוע הצירוף גם מהמדרש (כגון ייבטוח ששכרו כפול ומכופליי, בראשית רבה נח, י), אבל אל העברית המודרנית הוא חדר לא מהמדרש אלא מההגדה.

צירופים אדוורביאליים

- 15. כעפרא דארעא יכדבר חסר ערךי. מובא בהגדה לפני הסדר באמירה שלאחר בדיקת חמץ ובשעת ביעור חמץ: "...לבטיל ולהוי כעפרא דארעא" (כל־חמירא). הצירוף מצוי בתרגום אונקלוס (למשל בראשית יג, טז; כח, יד), אבל לא ליד הפועל לבטיל, ומההקשר הזה קיבל הצירוף את משמעותו בעברית המודרנית.
- 16. **אין... אפילו פעם אחת** יאף פעם לאי. בהגדה: "שבכל הלילות אין אנו מטבילין אפילו פעם אחת" (מה נשתנה). מקור הצירוף במשנה פסחים י, ד.
- 17. **אנוס על פי הדיבור** ימתוך הכרח, משום שאמר (מישהו)י. בהגדה: ייוירד מצרימה אנוס על פי הדיבוריי (צא ולמד). הצירוף מופיע במדרש לקח טוב, אבל העברית המודרנית קיבלה אותו מההגדה ולא מן המדרש.
- 18. בכבודו ובעצמו יהוא עצמו (עם כל הטרחה שבדבר)י. בהגדה הצירוף מנוגד לשליח: "לא על ידי מלאך ולא על ידי שרף ולא על ידי שליח אלא הקדוש ברוך הוא בכבודו ובעצמו" (צא ולמד). נראה שהצירוף הגיע אל העברית המודרנית מההגדה דווקא, שכן לא נמצא אותו כצורתו במקורות שגורים אחרים (יש במכילתא, בשלח, הצירוף "בכבודו ובגבורתו").
- 19. בקרוב בימינו יבעתיד הקרובי. בהגדה: ייאדיר הוא יבנה ביתו בקרוב, במהרה בימינו בקרוביי (אדיר הוא). כנראה מקור השיר שממנו נלקח הצירוף במהרה בימינו בקרוביי (אדיר הוא). להעברית המודרנית חדר הצירוף בשינוי סדר האיברים שבו.

(ג) משפטים

- 20. מה נשתנה ימה המיוחד שבדבר!י. בהגדה: יימה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות" (מה נשתנה). המקור במשנה פסחים י. ד.
- 21. כולנו חכמים כולנו נבונים יגם אנחנו יודעיםי. בהגדה: ייןאפילו כולנו חכמים כולנו נבונים כולנו יודעים את התורה מצוה עלינו לספר ביציאת מצרים" (עבדים היינו). לא מצאנו את הצירוף־המשפט הזה במקור קדום מהחגדה.
- 22. כל המרבה ל... הרי זה משובח ירצוי להוסיףי. בהגדה: "וכל המרבה לספר ביציאת מצרים הרי זה משובחיי (עבדים היינו). גם למשפט־נוסחה זה לא מצאנו מקור קדום מההגדה.
- 23. והיא שעמדה ל- בהגדה: ייוהיא שעמדה לאבותינו ולנו שלא אחד בלבד עמד עלינו לכלותנו"; יש כמה דרכים לפירוש הקשר בין שני המשפטים (ייוהיא שעמדהיי ויישלא אחד בלבד...יי); ייתכן שייוהיא שעמדהיי מכוון לנושא סתמי־כללי (ידבר זהי, יהדבר הידוע לכולי), וייתכן שייוהיא שעמדהיי הוא במעמד של נשוא מרמז קדימה (קטפורי), כלומר זה הדבר שעמד לאבותינו ולנו - שלא אחד בלבד וכוי.
- 24. הגיע זמן קריאת שמע של שחרית יעת לסייםי. בהגדה: "רבותינו, הגיע זמן קריאת שמע של שחרית" (מעשה ברבי אליעזר). על מעשה זה מעיר הרב מנחם כשר, בעל ההגדה השלמה (מבוא, עמי 48). שהוא יילא נזכר בשום מקום אחר... וממנה [מההגדה] הוא מובא בתוספותיי.
- 25. כפר בעיקר (כופר בעיקר) יאפיקורוסי: ימתנגד לעיקר הדברי. בהגדה: "יולפי שהוציא את עצמו מן הכלל כפר בעיקר" (כנגד ארבעה בנים). אמנם המשפט מצוי גם במקומות אחרים בספרות התלמודית והמדרשית (כגוו "...וכפר בעיקר וכפר בתחיית המתים ושט את הבכורה". בבא בתרא טז עייב)..." אולם העברית המודרנית קיבלה את הביטוי מלשון ההגדה.
- .26 אילו... דיינו יזה כל מה שביקשנו, כל השאר הוא מעל לציפייתנוי. בהגדה באה סדרה של משפטים הבנויים במבנה זה, כגון "אילו הוציאנו ממצרים ולא עשה בהם שפטים דיינו" (כמה מעלות). לא מצאנו מקור קדום אחר למשפט זה.
- 27. חישב את הקץ יידע את הסוף מראשי. בהגדה: יישהקדוש ברוד הוא חישב את הקצ" (ברוך שומר הבטחתו). הצירוף השמני "מחשבי קצין" מצוי בגמרא (סנהדרין צז עייב: יי...תיפח עצמן של מחשבי קצין...יי), אבל לא נרשם הביטוי כמשפט פועלי כפי שהוא לפנינו בהגדה.
- 28. לו נאה, לו יאה (נאה לו, יאה לו) יהולם אותו, מתאים לוי: ימגיע לוי. בהגדה המשפט בא בשיר ייכי לו נאה כי לו יאחיי. כמקור לו אפשר לראות

פסוקים במקרא ("מי לא ירָאך מלך הגוים כי לך יאתה", ירמיהו י, ז; "...כי נעים נאוה תהלה", תהלים קמז, א). המשפט כמות שהוא הגיע אפוא אל העברית המודרנית מההגדה.

29. **חסל** – ידי, נגמר!י. בהגדה: "חסל סידור פסח כהלכתו" (חסל). במקורות תלמודיים (ארמיים) נמצא את הפועל **חסל** כפועל יוצא (כגון "רב כהנא... כיון דחסל" [=כיוון שגמר], ירושלמי סנהדרין א, א; דף יח ע"ג).

30. **חסל סדר**... – יהעניין (שהיה טוב וקל) נסתייםי. בהגדה: ייחסל סידור פסח כהלכתוי (חסל). מקור המשפט בקרובה של רי יוסף טוב עלם (במאה הייא), וממנה נתקבל בהגדה.

אפשר להוסיף לרשימת ביטויים אלו שמקורם בלשון ההגדה גם ביטויים אחדים שנוצרו על יסוד ההגדה או שנרשמו כהערה בתוך ההגדה המודפסת, וגם הם רווחים בעברית המודרנית. ואלו הם:

31. **חכם של מה נשתנה** – כינוי גנאי למי שאינו חכם. ביטוי אדייקטיבי ביידיש שחדר גם לעברית המדוברת.

32. **עד כאן אומרים בשבת הגדול** – יסוףי. הערה שבדפוסי ההגדה לאחר הפְּסקה המסתיימת ביילכפר על כל עוונותינו", לציין שנוהגים בשבת הגדול לקרוא בהגדה כהכנה לליל הסדר, אבל אין קוראים אלא עד אותה פסקה.

ג. סיכום הביטויים לפי מקורותיהם

יש מהביטויים שהגיעו אל העברית המודרנית מההגדה של פסח, והם ידועים ממקורות ספרותיים קדומים אחרים (בעיקר תנאיים). אולם מאחר שמקורות אלו לא היו שגורים בעם, ואילו ההגדה הייתה תעודה רווחת, עלינו לראות כמקור לאותם ביטויים את ההגדה של פסח דווקא. ואלו הם הביטויים מהסוג הזה:

(א) 1. עמד על פלוני; 2. להשתקע ב־; 3. לא הספיק ל+ מקור נטוי; 4. כרך... ביחד.

(ב) 5. סיפק צרכי פלוני; 6. ביעור חמץ; 8. שאר ירקות; 9. שאינו יודע לשאול; 11. עבדות... חירות; 14. כפול ומכופל; 15. כעפרא דארעא; 16. אין... אפילו פעם אחת; 17. אנוס על פי הדיבור.

(ג) 20. מה נשתנה; 25. כפר בעיקר.

שאר הביטויים שברשימתנו לא נודעו כלל ממקור קדום אחר, ואלו הם: (ב) 7. כל דכפין; 10. מעלות טובות; 12. בחור כהלכה; 13. חד גדיא; 18. בכבודו ובעצמו; 19. בקרוב בימינו.

- (ג) 21. כולנו חכמים כולנו נבונים; 22. כל המרבה... הרי זה משובח; 23. והיא שעמדה ל־; 24. הגיע זמן קריאת שמע של שחרית; 26. אילו... דיינו;
- 27. חישב את הקץ; 28. לו נאה לו יאה; 29. חסל; 30. חסל סידור... מן הראוי לשים לב למקצת הביטויים הארמיים שברשימה זו. הם מאותם

מן הראוי לשים לב למקצת הביטויים הארמיים שברשימה זו. הם מאותם ארמיזמים שבעברית המודרנית, שערכים סגנוניים מיוחדים דבקים בהם (ראה על כך להלן). ואלו הם:

- (ב) 7. כל דכפין; 13. חד גדיא; 15. כעפרא דארעא.
  - (ג) 29. חסל.

ד. בדיקת הביטויים שמקורם בהגדה לפי השינויים שחלו בהם

ארבע אפשרויות בגלגולי הביטויים ממקור לשוני קדום אל לשון מודרנית: (1) לא חל שינוי בביטוי לא בצורתו ולא במשמעותו; (2) חל שינוי בצורתו הביטוי, אבל לא במשמעותו; (3) חל שינוי במשמעות הביטוי, ולא בצורתו; (4) חל שינוי בצורתו ובמשמעותו כאחד.

1. לא חל שינוי לא בצורה ולא במשמעות

- (א) 1. עמד על פלוני, 2. להשתקע ב־.
  - (ב) 16 אין... אפילו פעם אחת.
- (ג) 20. מה נשתנה; 22. כל המרבה... הרי זה משובח; 23. והיא שעמדה ל־; 26. אילו... דיינו.

2. חל שינוי בצורה, ולא במשמעות

- (א) 3. לא הספיק ל + מקור נטוי (בלא ההמשך שבמקורות: "עד ש־").
- (ב) 5. סיפק צרכי פלוני (צורני הנטייה יכולים לחשתנות); 11. עבדות... חירות (צמד הניגודים שוב אינו מופיע בצירוף "מ־... ל־" דווקא); 14. כפול ומכופל (נשתנו צורני המין שבצירוף); 19. בקרוב בימינו (נשתנה סדר האיברים שבמקור בהגדה).
- (ג) 21. כולנו חכמים כולנו נבונים (צורני הנטייה יכולים להשתנות); השינוי אפשרי: 28. לו נאה לו יאה (בשינוי סדר האיברים); 30. חסל סדר... (במקום "חסל סידור...").

3. חל שינוי במשמעות, ולא בצורה

(ב) 6. ביעור חמץ (בהגדה: יהשמדת החמץי, כפשוטו); 7. כל דכפין (במקור: יכל מי שרעבי); 8. שאר ירקות (במקור כפשוטו), 9. שאינו יודע לשאול (בהגדה כפשוטו, בלא גיוון של גנאי); 13. חד גדיא (בהגדה: יגדי אחדי); 15. כעפרא דארעא (במקור: יכעפר הארץי); 18. בכבודו ובעצמו (במקור: הקבייה יבכל כבודוי).

- (ג) 24. הגיע זמן קריאת שמע של שחרית (במקור: יכבר הגיע הבוקרי); 28. לו נאה לו יאה (במקור מוסב לקב״ה); 29. חסל (במקור אין זה משפט קריאה); 30. חסל סידור (במקום: ינגמר קיום הלכות...י).
  - 4. חל שינוי בצורה ובמשמעות כאחד
- (א) 4. כרך... ביחד (הצורה נשתנתה מבינוני לצורות הפועל הנטוי, ואילו המשמעות המקורית הייתה: יחיבר יחדי).
- (ב) 10. מעלות טובות (השינוי בצורה: אפשרות נטיית הצירוף; המשמעות במקור: יחשיבות גדולהי, יהערכה מרובהי, וכל זה בריבוי); 12. בחור כהלכה (שינוי בצורה: אפשרות נטיית הצירוף; המשמעות במקור: הקבייה הוא בעל התואר הזה); 17. אנוס על פי הדיבור (השינוי בצורה: אפשרות הנטייה של האיבר הראשון של הצירוף; המשמעות במקור: ימחויב עקב הדיבור האלוהיי).
- (ג) 25. כפר בעיקר (השינוי בצורה: אפשרות נטיית הפועל שבצירוף; המשמעות במקור: יכפר בהיי); 27. חישב את הקץ (השינוי בצורה: אפשרות נטיית הפועל; המשמעות במקור: יקבע מראש את זמן הגאולהי); 30. חסל סדר (ייתכן שחל שינוי בצורה, במקום "חסל סידור"; המשמעות במקור: ינגמר קיום הלכות...י).

מקצת הביטויים שגורים בפי הדוברים עברית היום בישראל בדרך הטעמה מיוחדת, והיא המבדילה אותם משאר הצירופים המקובלים בלשון. הטעמה מיוחדת זו היא הטעמת מלעיל במקום שהטעמת מלרע נוהגת בעברית שבמבטא הספרדי בדרך כלל. ואלו הם המקרים: (ב) 8. שאר ירקות (מלעיל דלעיל, האיבר הראשון מוטעם); 13. חד גדיא (כנייל); 15. כעפרא דארעא (שני האיברים מלעיל); 16. אין... אפילו... (מלעיל); (ג) 20. מה נשתנה (מלעיל); ויש שמטעימים בדרך זו גם את הביטוי (ב) 7. כל דכפין.

לא די לקבוע את עצם עובדת השינויים (בצורה או במשמעות) שחלו בביטויים אלא עלינו לברר גם את טיב השינויים ההם, שכן בירור כזה עשוי להעמידנו על מגמות הפועלות בלשון, ויש בכך משום תרומה לתיאור העברית המודרנית.

השינויים הם בצורת הביטויים (בלא שים לב אם נתלוו להם גם שינויים במשמעות אם לאו): יש שחל שינוי במורפמות הכבולות שבביטויים, כגון במצורן הגזירה (ג. 30. חסל סדר..., במקום "חסל סידור..." שבהגדה; כלומר, השם בנוי בדגם הגזירה של השמות ה"סגוליים" /qitl/ במקום בדגם הגזירה השם בנוי בדגם שחל שינוי בצורני הנטייה של איבר(ים) מסוימ(ים) שבביטויים: באיבר הפועלי שבהם (א. 4. כרך... ביחד, ולאו דווקא בצורת הבינוני כמו

בהגדה; ג. 25. כפר בעיקר, אפשר שהפועל יבוא בצורות נטייה שונות; 27. חישב את הקץ, אף כאן הפועל עשוי לבוא בצורות אחרות גם כן), באיבר השמני שבהם (ג. 21. כולנו חכמים כולנו נבונים, האיבר השמני כולנו עשוי לבוא בצורות נטייה אחרות; 28. לו נאה לו יאה, האיבר הפרפוזיציונלי והאיבר הצמוד למילת יחסן שבצירוף עשוי לבוא בשינוי צורני הנטייה) או באיבר הפועלי ובאיבר השמני גם יחד (ב. 5. סיפק צרכי פלוני, הן הפועל סיפק הו השם צרכינו שבהגדה עשויים להופיע היום בצורות שונות).

השינוי חל בצורני המיו והמספר (הכבולים) של האיברים השמניים שבביטויים: (ב) 10. מעלות טובות (היום אפשר שיופיע גם בצורת היחיד); 12. בחור כהלכה (יכול לבוא בנקבה, ולא ביחיד בלבד): 14. כפול ומכופל (ולאו דווקא בצורת הנקבה שבהגדה, כלוואי לשובה): 17. אנוס על פי הדיבור (הגרעין שבצירוף, אנוס, עשוי לבוא בנקבה וברבים גם כן).

לפעמים יש גם שינויים תחביריים בביטויים, כגון בסדר האיברים שבצירוף: (ב) 19. בקרוב בימינו (במקום "בימינו בקרוב" שבהגדה); (ג) 28. לו נאה, לו יאה (גם בצורת "נאה לו, יאה לו" עשוי הוא להופיע); או במבנה הסינטגמטי (המבנה המתגלה בתחבירן, כלומר בסינטגמה) שלו: (ב) 11. צמד הניגודים יעבדות... חירותיי ניתק מהמבנה הסינטגמטי שהופיע בו בהגדה: "מעבדות לחירות"; או במבנה המשפט שהביטוי היה חלק ממנו במקורו: (א) 3. לא הספיק ל+מקור נטוי מופיע בלשון ימינו בלא ההמשך שבהגדה ובלשוו המקורות הספרותיים האחרים: עד ש־.

כל השינויים המורפולוגיים והתחביריים האלה מתבארים כתוצאת המגמה לאחידות הפועלת בלשון החיה. הצורות הרווחות הן במשקלי השמות (סדר במקום סידור) הן במבנים התחביריים (ייבקרוב בימינויי במתכונת "במהרה בימינו" המצוי בעברית המודרנית) דחקו את רגלי הצורות הנדירות יותר. עם זה המגמה לקליטת הביטויים ולהפיכתם לחלק פעיל של אוצר המילים הביאה לידי שינויים בצורני הנטייה ובצורני המין והמספר של מרבית הביטויים שברשימה.

השינויים הם במשמעויות הביטויים (בין שהם מלווים בשינויים שבצורה ובין שאינם מלווים): השאלה (מטפורה) מתחום מושגים אחד למשנהו חלה בביטויים האלה: (א) 4. כרך... ביחד (שינוי מן המוחש אל המופשט בדרך של הכללה; בהגדה מדובר על צירופם של פסח, מצה ומרור ועל אכילתם ביחד. ואילו בלשון ימינו אפשר שידובר על צירוף עניינים שונים, לרוב מופשטים, ביחד); (ב) 6. ביעור חמץ (העברה מתחום ההלכה לתחום הפעילות החברתית הכללית, ובייחוד לתחום המסחר); 7. כל דכפין (תזוזה מתחום התחושה לתחום הרצון: יכל מי שרעבי $\rightarrow$ יכל מי שמעונייןי); 8. שאר ירקות (העברה מתחום הצומח לתחום הדברים והאנשים); (ג) 27. חישב את הקץ (תזוזה מתחום האסכטולוגיה לתחום הפעולות היום־יומיות של האדם); 30. חסל סידור (העברה מתחום ההלכה לתחום הפעילות החברתית הכללית).

מטונימיה אירעה במקצת הביטויים: (ב) 9. שאינו יודע לשאול (שינוי מהמסובב לסיבה: יאינו יכולי $\rightarrow$ יגולסי, ימפגרי); 10. מעלות טובות (שינוי מהמסובב לסיבה: יחשיבותי $\rightarrow$ ימידות טובותי, ייתרונות גדוליםי); 13. חד גדיא (העברה מהסיבה למסובב: ידבר אחד מביא לידי דבר אחרי, ישלשלת התרחשויותי $\rightarrow$ ימעגל קסמיםי, יאבסורדי); 15. כעפרא דארעא (שוב העברה מהסיבה למסובב: יהפקרי $\rightarrow$ יכדבר חסר ערךי).

שינוי בדרך האטימולוגיה העממית נמצא בביטוי אחד: (ב) 21. בחור כהלכה (בחור נתפס בעקבות המדרש ^{8} לא כבינוני פעול של בחר אלא כשם עצם).

יש להתחשב גם בשינויים שבערכיות הסגנונית של חלק מהביטויים: שינוי ברגשיות הביטויים ניכר לרוב בדרך של הפיכת ביטויים ניטרליים לביטויים בעלי מטען רגשי של גנאי (פיזיורטיביים). אולו הם המקרים של סוג שינויים בעלי מטען רגשי של גנאי (ביזיורטיביים). אולו הם המקרים של הרכיב השני זה: (ב) 6. ביעור חמץ (בעקבות השינוי בערכיות הרגשית של הרכיב השני ידברים [או אנשים] נותרים, טפליםי); 9. שאינו יודע לשאול (יאינו יכול...י אולםי, ימפגר); 13. חד גדיא (יגדי אחדי γ יבית סוהרי; ימעגל קסמיםי, אבסורדי); 15. כעפרא דארעא (יהפקרי γ יכדבר חסר ערךי); (ג) 28. נאה לו, יאה לו (יראוי לו, מגיע לו [לשבח]י γ ימגיע לו [לגנאי]י); 3. חסל סידור... ליגמר קיום הלכות...י γ ילא עוד ההסדרים הקלים והנוחיםי, וכיוצא בזה). במקרים מועטים בלבד ניכר שינוי בערכיות הרגשית בכיוון לשבח; (ב) 7. כל דכפין (יכל הרעבי γ יכל המעוניןי); 12. בחור כהלכה (הביטוי היה טעון ערכיות רגשית לשבח גם בהגדה, וגם בלשון ימינו הוא משמש ביטוי של שבח אלא שחל שינוי בטיב אותה רגשיות לשבח, וראה על כך בסמוך).

שינוי נוסף חל בכמה מהביטויים שלנו בערכים הסגנוניים שלהם (מיקולריזציה). יש (ובעקבותיו גם במשמעות הביטויים) בדרך החילון

^{8.} כגון בפסיקתא דרב כחנא (בחודש השלישי, כד) בחור נדרש לקב"ה: "נראה להם בחור בימי שלמה...".

Ch. Bailly, Traité de Stylistique Française³, Genève-Paris 1951, vol. 1, ראה .9 p. 152 (§166)

שהביטויים נאמרו במקורם שבהגדה על הקבייה, ואילו בלשון ימינו הם מוסבים על בני אדם: (ב) 12. בחור כהלכה: 17. אנוס על פי הדיבור: 18. בכבודו ובעצמו: (ג) 20. כפר בעיקר: 28. לו נאה, לו יאה. ויש שבהגדה הם מכוונים לעניינים שבהלכה, שבתפילה או שבאמונה, והיום לעניינים חברתיים כלליים: (ג) 24. הגיע זמן קריאת שמע של שחרית; 27. חישב את הקץ; 30. חסל סידור...

יש מהשינויים שאפשר להניח את השפעת לשון יידיש עליהם, ואלו הם: (ב) 6. ביעור חמץ (המילה **המץ** ביידיש מציינת גם יסחורה רעה⁽¹⁰); 10. מעלות טובות (מעלה ביידיש פירושה ייתרוןי); 13. חד גדיא (יבית סוהרי; יאבסורדי : (ג) 25. כפר בעיקר (ביידיש "כופר בעיקר" פירושו יאפיקורסי); להשפעת היידיש אפשר לשייד גם את עצם השימוש בביטויים 31. חכם של מה נשתנה: ^{11} 32. עד כאן אומרים בשבת הגדול. לעומת זה בשאר הביטויים, כנראה. המגע הישיר עם ההגדה הביא לידי קליטתם בלשון חיי יום־יום, ותוד כדי כד הביא לידי כניסתם לתהליכים החזקים הפועלים בלשון העברית המודרנית שרישומם ניכר גם בתחומים אחרים.

ה. רמות הסגנון של הביטויים מההגדה בעברית המודרנית

על קליטתם של הביטויים מלשון ההגדה של פסח בעברית המודרנית אפשר לעמוד מעיון במילונים של לשון זו. מהם אנו למדים שרוב הביטויים כבר נרשמו בהם. ואלו הם הביטויים שלא נמצאו אף לא באחד מהמילונים (מדן, אבן־שושן, כנעני¹²), או שלא נרשמו באותן משמעויות שבדיקותינו העלו בהם:

- (א) 1. עמד על פלוני = התקיף את פלוני, קם נגדו
  - 5. סיפק צרכי פלוני $(\Box)$
  - 6. ביעור חמץ = השמדת המיותר
  - 9. שאינו יודע לשאול = גולם, מפגר
    - 10. מעלות טובות
  - ^{13} עבדות... חירות = שעבוד... עצמאות 11.
- .1950 באה גי סטוטשקאון, דער אוצר פון דער ייִדישער שפּראַד, ייִוואַ, ניו־יורק
  - .11 לא מצאתיו אצל סטוציקוב.
    - .12 לעיל, הערה 5.
  - .13 אבן־שושן מביא את המקור מהמשנה פסחים י, ה, כמובאה בערך "עבדות".

- 12. בתור כהלכה = בתור יפה, "חתיד"¹⁴
- ^{15} חד גדיא = מעגל קסמים, אבסורד 13.
  - 16. איו... אפילו פעם אחת
- 17. אנוס על פי הדיבור = מתוך הכרח, משום שאמר (מישהו)
  - 19. בקרוב בימינו
  - 21. כולנו חכמים כולנו נבונים 22. כל המרבה ל... הרי זה משובח¹⁶
  - 24. הגיע זמן קריאת שמע של שחרית
  - 25. כפר בעיקר = מתנגד לעיקר הדבר
  - 27. חישב את הקץ = ידע את הסוף מראש
    - .28 לו נאה, לו יאה = מגיע לו.

בשאלת רמות הסגנון (המשלבים) של השימוש בביטויים מן ההגדה בעברית המודרנית אין המילונים מלמדים אותנו אלא באקראי (כגון במילונו של אבן־שושן אנו מוצאים את ההקדמה הבאה על ישאר ירקותיי: ייבהשאלה. בדיבור": "ל על "חד גדיא" נאמר שם וכן במילונו של כנעני: "כינוי עממי לבית הסוהר"; על "חסל" נאמר בסוגריים: "בלשון הדיבור"). על כן ראינו תובה לעצמנו לבדוק בדרך של משאל את דרכי השימוש למעשה בכל הביטויים מההגדה שרשמנום כמצויים בעברית המודרנית. המשאל הקיף 205 נשאלים 18 ששפת אמם עברית; קבוצות הגיל של הנשאלים היו: בגיל ביה"ס התיכון (14-14): 143 נשאלים; בגיל האוניברסיטה ומעלה (20-40): 62 נשאלים; מבחינת השכלתם כל המשתתפים שייכים ליודעי העברית התקנית. על פי יחסם המשוער אל המקורות הדתיים מתחלקים הנשאלים לקבוצות האלה: 113 מהם היו תלמידים במוסדות חינוך (כולל אוניברסיטה) כלליים ו־92 במוסדות חינוד (כולל אוניברסיטה) דתיים. הרכב זה של משתתפי המשאל נועד להבטיח שתוצאותיו ישקפו את רמות הסגנוו של הביטויים הנבדקים בקרב כלל דוברי הלשון התקנית, ולאו דווקא בקרב

- 14. אבן־שושן מביאו במשמעות של יבן חיל (דיבור של שבח לצעיר)י; כנעני מביאו כמובאה בערך ייכהלכהיי.
  - .15 אבן־שושו וכנעני מביאים את הביטוי במשמעות יבית־סוהרי בלבד.
    - .16 אבן־שושו מביאו כמובאה להדגמת משמעויות הרבה ומשובח.
      - .17 ההדגשות שלי מצייק.
- 18. בעריכת המשאל השתתפו תלמידי הסמינריון "בעיות בעברית של ימינו" באוניברסיטת בר־אילו בשנת הלימודים תשכיין.

החוגים העשויים לינוק ממקורות הספרות הדתית במישרין בגלל חינוכם ואורת חייהם.

השתייכות הביטויים לרמות הסגנון השונות נבדקה על פי השאלות האלה: האם הביטוי משמש בלשון הדיבור בלבד או בלשון הדיבור והכתיבה כאחד או בלשון הכתיבה בלבד (השאלות כוונו לשימושי לשון הנשאלים); האם הביטוי ידוע לנשאל משימושם של אחרים בלבד, כגון מקריאה בעיתונים ובספרים. או שאין הוא ידוע לו כלל (חוץ מההגדה של פסח או אפילו לא משם). מאחר שתוצאות המשאל הראו שביטויים המשמשים רק בלשון דיבורם של הנשאלים מכאן וביטויים שאינם ידועים להם חוץ מההגדה מכאן אינם מופיעים אלא במספר מבוטל, 19 נוכל לראות בכלל הביטויים שנרשמו מההגדה חלק מהפרזיולוגיה של הלשון התקנית והעל־תקנית בעברית המודרנית.

שיוכם של הביטויים לאחת מרמות הסגנון נקבע לפי מספר התשובות: אם רוב הנשאלים משייכים את הביטוי המבוים לרמת סגנון מסוימת, נראה אותו שייך לאותה רמה. ואלו הן הרמות שנמצאו למעשה: (1) הדיבור התקני (ביטויים המשמשים בלשון הדיבור בלבד או בלשון הדיבור והכתיבה כאחד); (2) הדיבור העל־תקני והכתיבה התקנית (ביטויים המשמשים בלשונות הקודמות או בלשון הכתיבה בלבד); (3) כתיבה על־תקנית, ספרות יפה (ביטויים המוכרים משימושים של אחרים או שאינם ידועים לנשאל כלל).²⁰ על פי מיון זה מתקבלת החלוקה הזאת:

1. רמת הסגנון של הדיבור התקני: (א) 2. להשתקע ב־; 3. לא הספיק ל + מקור נטוי; 4. כרך... ביחד; (ב) 10. מעלות טובות (=מידות טובות); 12. בחור כהלכה (=בחור מצוין; בחור יפה, "חתיך"); 14. כפול ומכופל; 16. אין... אפילו פעם אחת; 18. בכבודו ובעצמו; 19. בקרוב בימינו; (ג) 20. מה נשתנה; 21. כולנו חכמים, כולנו נבונים; 22. כל המרבה... הרי זה משובח; 29. חסל;

^{19.} רק הביטוי "שאר ירקות" (=כל השאר [אנשים]) נרשם במספר העולה על מחצית המשתתפים כביטוי שאינו ידוע כלל, ועל כן לא נכלל בהמשך המיון.

^{20.} הרמה של הכתיבה התקנית והעל־תקנית (ובה ביטויים מלשון הכתיבה בלבד, או ביטויים המוכרים לנבדקים משימושיהם של אחרים בלבד או שאינם ידועים להם אלא מההגדה), שהייתה צריכה להיות רמה מסי 3, נתבטלה מאחר שכל הביטויים שעשויים היו להשתייך אליה מוינו יפה ברמות אחרות. על חלוקה משולשת קרובה לחלוקה זו ושונה ממנה בפרטים אחדים בלבד ראה חי רבין, "לחקר העברית הספרותית החדשה". לשוננו כב (תשי"ח), עמי 246–257; הנ"ל, "עברית בינונית". לשוננו לעם ט (תשייח), עמי 88-92.

- רמת הסגנון של הדיבור העל־תקני ושל הכתיבה התקנית: (ב) 5. סיפק צרכי פלוני; 6. ביעור חמץ (=חיסול המיותר); 9. שאינו יודע לשאול;
   מעלות טובות (=יתרונות גדולים); 11. עבדות... חירות; (ג) 25. כפר בעיקר, כופר בעיקר (=אפיקורוס); 28. לו נאה, לו יאה (=הולם אותו, מתאים לו). בסך הכול 7 בטויים נמנים ברמה סגנונית זו.
- 5. רמת הסגנון של הכתיבה העל-תקנית ושל הספרות היפה: (א) 1. עמד על פלוני; (ב) 6. ביעור חמץ (=חיסול הרע); 7. כל דכפין; 8. שאר ירקות (=שאר הדברים); 13. חד גדיא (=בית סוהר; מעגל קסמים, אבסורד); 15. כעפרא דארעא; 17. אנוס על פי הדיבור; (ג) 23. והיא שעמדה ל־; 24. הגיע זמן קריאת שמע של שחרית; 25. כפר בעיקר (=התנגד לעיקר); 26. אילו... דיינו; 27. חישב את הקץ; 28. לו נאה, לו יאה (=מגיע לו). מספר הביטויים השייכים לרמת סגנוו זו הוא 13.

בבדיקה הפנימית בין נשאלים מקבוצות יוצאות סביבה דתית ושאינה דתית לא נתגלו הבדלים מהותיים, כלומר הבדלים שהיה בהם כדי לשנות את הריבוד הסגנוני, כפי שעלה מהבדיקה הכוללת.²¹ נמצא שרוב הביטויים נמנים עם רמת הדיבור התקנית (14) או עם רמת הכתיבה העל־תקנית והספרותית (13), ומיעוטם נמנים עם רמת הדיבור העל־תקנית והכתיבה התקנית (7).

ו. ביטויים שיכלו להגיע אל העברית המודרנית גם ממקורות אחרים

להלן נרשום את הביטויים הנוספים לסוגיהם שהעברית המודרנית יכלה לשאוב במישרין גם מהמקורות הספרותיים הקדומים שההגדה עצמה קיבלה מהם.

מהתורה

- (א) מילים בעלות הצרכה: אין.
- (ב) צירופים פועליים: יצאו ברכוש גדול (בראשית טו, יד; בהגדה: ברוך שומר הבטחתו): העביד את... בפרך... (שמות א. יג: א. יד: בהגדה: צא ולמד, מרור
- 21. יש שקבוצות ממוסדות חינוך דתיים מרבות להשתמש בדיבורן בכתיבתן בביטויים מסוימים (א. 1, 2, 3; ב. 5, 7, 10, 12 [בחור כהלכה = בחור מצוין], 14, 17, 18, 19; 19; ג. 22, 23, 25, 26, 25, 26, 30), ויש שהן מכירות יותר ביטויים גם כשאינן משתמשות בהם בעצמם; מכל מקום, הסיכומים הנעשים בכל קבוצה וקבוצה בפני עצמה אין בהם כדי לשנות את התמונה הכללית שהעלינו.

זה); עשה בו שפטים (שמות יב, יב; בהגדה: כמה מעלות); מירר את חיי פלוני (שמות א. יד: בהגדה: מרור זה).

צירופים סובסטנטיביים: יד חזקה (דברים ד, לד; בהגדה: עבדים היינו); מתי מעט (דברים כו, ה; בהגדה: צא ולמד); עבודת פרך (שמות א, יג; א, יד; בהגדה: צא ולמד, מרור זה); עבודה קשה (שמות א. יד: בהגדה: מרור זה). צירופים אדייקטיביים: עצום ורב (דברים ט, יד; כו, ה ועוד; בהגדה: צא ולמד). צירופים אדוורביאליים: ביד חזקה (שמות א, יט; דברים ד, לד ועוד; בהגדה: עבדים היינו); באותות ובמופתים (דברים ד, לד ועוד: בהגדה: צא ולמד). (ג) משפטים: אצבע אלהים היא (שמות ח. טו: בהגדה: רבי יוסי הגלילי).

מנביאים

(א) מילים בעלות הצרכה: אין.

(ב) צירופים פועליים: התבוסס בדמו (יחזקאל טז, ו: בהגדה: צא ולמד²²). דם ואש ותמרות עשו (יואל ג, ג: בהגדה: צא ולמד).

צירופים אדוורביאליים: לא יום ולא לילה (זכריה יד, ז; בהגדה: אז רוב נסים).

(ג) משפטים: אין.

מכתובים

(א) מילים בעלות הצרכה: אין.

(ב) צירופים פועליים: שפך חמתו על (תהלים עט, ו: בהגדה: שפוך חמתד). צירופים סובסטנטיביים: איש חמודות (דניאל יא. יט: בהגדה: אז רוב נסים).

(ג) משפטים: אינ.

מהתפילה

(א) מילים בעלות הצרכה: איו.

(ב) צירופים פועליים: עמד לו (=עזר לו; אבות ב, ג; בהגדה: והיא שעמדה); פרנס בכבוד (ברכת המזון: על פי קידושין ד, יד): ללמד זכות על (ברכת המזון; על פי סנהדרין מ ע"א).

 2^{3} צירופים סובסטנטיביים: דרך ארץ (אבות ב, ב 2^{3} בהגדה: צא ולמד); עקרת הבית (הלל; תהלים קיג, ט); כל טוב (ברכת המזון, על פי בראשית כד, י); בכל מכל כל (ברכת המזון, על פי בבא בתרא יז ע"א, רמז לבראשית כד, א; כז, לג; לג, יא); אסרו חג (הלל; תהלים קיח, כז).

- .22 לא בכל ההגדות.
- .23 במשמעות אחרת: במשמעות יחיי אישותי ראה יומא עד עייב.

צירופים אדייקטיביים: עושי רצונו (הלל; תהלים קג, כא); טוב ומיטיב (ברכה אחרונה; ברכת הטוב והמיטיב).

צירופים אדוורביאליים: בכל דור ודור (אשרי; תהלים קמה, יג).

(ג) משפטים. נוסחי ברכה: מועדים לשמחה (קידוש לרגלים); חגים וזמנים לששון (שם); ברוך... שהחיינו (שם); כל טוב (ברכת המזון; וראה לעיל); ברוך הבא (הלל; תהלים קיח, כו); לשנה הבאה בירושלים (נעילה; בהגדה: חסל). פתגמים: הזורעים בדמעה ברינה יקצורו (שיר המעלות; תהלים קכו, ה); אבן מאסו הבונים הייתה לראש פינה (הלל; תהלים קיח, כב).

אמרות: יעלה ויבוא (עמידה; ברכת המזון); כל עצמותיו תאמרנה (נשמת; תהלים לה, י).

מספרות חז"ל (תלמוד ומדרשים)

(א) מילים בעלות הצרכה: אין.

(ב) צירופים פועליים: צא ולמד (תנחומא ויקרא יג: ועוד; בהגדה: צא ולמד); יצא ידי חובתו (ברכות ח ע"ב; ועוד הרבה, בייחוד בספרות ההלכה; בהגדה: רבן גמליאל).

צירופים סובסטנטיביים: העולם הזה (ברכות א, ה; וכן במקומות הרבה; בהגדה: א"ר אלעזר בן עזריה); ימות המשיח (שם; בהגדה: שם); ברית בין הבתרים (שיר השירים רבה לשיר השירים ב, יז; בהגדה: ברוך שומר הבטחתו).

צירופים אדוורביאליים: על אחת כמה וכמה (ברכות סא ע"ב; בהגדה: על אחת כמה וכמה); על שום מה (בהגדה: רבן גמליאל).

(ג) משפטים: ראה בביטויים מחתפילה.